

The Dynamics of Power and Religion in the Religious Policies of the Buyids and Hamdanids: A Historical-Comparative Analysis of Legitimizing Elements

Abozar Karmollahi*

Abstract

This research provides a historical-comparative analysis of the dynamics of power and religion in the religious policies of the Buyid and Hamdanid dynasties in relation to the Abbasid Caliphate. The main research question is: how did these two dynasties utilize religious elements to legitimize their rule against the dominant power, and what similarities and differences exist in their approaches to religion? The hypothesis of this study suggests that both dynasties, by leveraging Shi'a Islam—particularly through the support of Shi'a scholars and strengthening religious institutions—were able to reinforce their political legitimacy against the "dominant other." However, religious differences (Twelver Shi'a in the Buyids and Ismaili/Zaydi Shi'a in the Hamdanids) and different approaches in confronting the Abbasid Caliphate and other rival forces resulted in variations in their methods of legitimization. The Buyids, through direct confrontation with the Abbasid Caliphate, managed to diminish its grandeur and align its authority with their own objectives. The comparative historical approach and content analysis of historical and religious sources reveal that both dynasties used religion to strengthen their political structures, but differences in their approaches to political and religious interactions influenced the social structures of their regions differently.

* Instructor, Theology, Payam Noor University, abozariran@yahoo.com

Date received: 25/12/2024, Date of acceptance: 11/01/2025

Keywords: Buyids, Hamdanids, Abbasid Caliphate, Legitimacy, Power, Shi'a Islam, Political History of Islam, Historical-Comparative Analysis, Shi'a Scholars, Religious Policies.

Introduction

The dynamics of power and religion in the religious policies of the Buyid and Hamdanid dynasties represent a prominent aspect of Islamic history. Both dynasties had significant impacts on the political and religious transformations of their time, particularly in Iran and Iraq. While the Abbasid Caliphate was still considered the political and religious authority for many in the Islamic world, the Buyid and Hamdanid dynasties managed to establish their own political legitimacy using Shi'a Islam. This research specifically focuses on the differences and similarities in the legitimizing strategies these dynasties used through religious elements and their impact on both internal and external policies.

Materials and Methods

This research adopts a historical-comparative method and content analysis of historical and religious sources. The primary sources consist of historical texts, religious documents, and writings from the period that provide insight into the religious policies of the Buyid and Hamdanid dynasties. Content analysis of these sources has helped identify the tools and strategies used by these dynasties for legitimization. In addition, a comparative analysis was made between the religious policies of the Buyids and Hamdanids in their interactions with the Abbasid Caliphate and other religious forces. This study highlights the role of religion in reinforcing political legitimacy and strengthening the political structures of these dynasties.

Discussion and Results

This study reveals that both the Buyids and the Hamdanids used religion to legitimize their political power, but their strategies differed significantly. The Buyids, who were from an Iranian Shi'a background, focused on the open and direct confrontation with the Abbasid Caliphate. They used Twelver Shi'a Islam as the cornerstone of their policies, and their public celebrations of religious events such as Ashura and Eid al-Ghadeer in Baghdad, as well as the reconstruction of the shrine of Imam Ali (a) in Najaf, were symbolic actions to reinforce their legitimacy and

challenge the Abbasid Caliphate. These actions also helped strengthen their position among the Shi'a community and allowed them to diminish the influence of the Abbasid Caliphate. In contrast, the Hamdanids, who had leanings toward Ismaili and Zaydi Shi'a Islam, adopted a more social and cultural approach to religion. They did not directly confront the Abbasids but rather worked to stabilize the Shi'a community and strengthen their own power through cultural, literary, and social activities. The Hamdanids supported various Shi'a sects and established networks of religious scholars, which allowed them to create a distinct religious identity. The Hamdanids also contributed to the formation of a Shi'a intellectual elite that helped legitimize their rule in regions like northern Iraq and Syria.

Conclusion

The results of this research show that both the Buyids and the Hamdanids used religion as a key element to reinforce their political legitimacy, but with distinct strategies. The Buyids, by directly confronting the Abbasid Caliphate, were able to reduce its power and use Shi'a religious symbols and rituals to strengthen their political position. Meanwhile, the Hamdanids used a more indirect approach, emphasizing the cultural and intellectual aspects of religion to create a stable religious identity and secure political support. These differences in strategy reveal the flexibility and adaptability of each dynasty in response to their unique political and social conditions. This analysis indicates that the use of religion by both the Buyid and Hamdanid dynasties was not merely for legitimizing their political power but was an essential part of their broader strategy to create a new political and religious order. Their approaches show how religion can be used as a tool not only for political legitimacy but also for social cohesion, helping these dynasties resist external threats and strengthen their authority within their territories. The role of religion in their political systems highlights the continuing importance of religious legitimacy in shaping the governance of Muslim societies, a trend that would have lasting effects on the development of Islamic political thought and practice.

Bibliography

- Aramesh, Shirin, Hosseini, Seyed Mohammadreza, Yaghoubi, Mohammad Tahr, and Mehdi Abadi (2011), "Policies of Shiite Rulers in the Spread of Shiism: A Case Study of the Buyid and Hamdanid Dynasties," *Iranian Political Sociology Quarterly*, Vol. 5, Issue 11 {in Persian}.
- Eytoundi, Yaghoub (2018), "Political, Cultural, and Religious Conditions during the Buyid Period," *Islamic Researchers Quarterly*, Vol. 5, Issue 7, pp. 66-53 {in Persian}.

- Imanpour, Mohammad Taqi, Yahyaei, Ali, and Jahan, Zahra (2017), "Reviving Ancient Iranian Culture during the Buyid Period: Political Legitimacy of the Government," *Historical Research on Iran and Islam*, Vol. 10, Issue 19, pp. 50-31 {in Persian}.
- Zeynivand, Touraj, Bakhtiari, Somayeh (2013), "An Analytical Introduction to the Contributions of the Hamdanid Dynasty to Shiite Literature," *Religious Literature Quarterly*, Issue 5, pp. 88-73 {in Persian}.
- Farahati, Alireza, Nasr Abadi, Mohammad Esmail, and Heydari, Shokrieh (2022), "The Rise of the Hamdanid Dynasty and Examination of the Social Conditions of the Era," *History Quarterly*, Issue 32, Vol. 7, pp. 25-1 {in Persian}.
- Foucault, Michel (2020), *Power and Knowledge*, translated by Mohammad Zeymaran, Tehran: Hermes Publishing {in Persian}.
- Foucault, Michel (2023), *Discipline and Punish*, translated by Niko Serkhosh and Afshin Jahandideh, 20th edition, Tehran: Ney Publishing {in Persian}.
- Kajbaf, Amin, Elahiari, Farzaneh, and Rahimi, Alireza (2010), "Analysis and Role of the Hamdanid-Buridi Rivalry in the Growth and Development of the Buyid Dynasty," *Historical Research Journal*, New Series, Vol. 2, Issue 3 (No. 7), pp. 40-33 {in Persian}.
- Ghravand, Mojtaba, Souri, Iraj (2017), "Examining the Consequences of the Buyid Dynasty's Rule in Iraq on the Political Structure of Islam," *New History Quarterly*, Vol. 7, Issue 18, pp. 29-3 {in Persian}.
- Mofakhari, Hossein, Barani, Mohammadreza, and Antiqehchi, Nasser (2012), "Religious Tolerance in the Buyid Era," *Cultural History and Islamic Civilization Journal*, Vol. 3, Issue 6, pp. 100-79 {in Persian}.
- Nouri, Hadi, Bashardoust Ataghour, Mohammad, and Seyed Hashem Mousavi (2020), "The Model of the Relationship between Religion and State in the Buyid Period of Iran," *Iranian Political Sociology Journal*, Vol. 21, Issue 1, pp. 145-122 {in Persian}.
- Alshaar, N. (2020), "Knowledge in the Buyid Period: Practices and Formation of Social Identity," In *Knowledge and Education in Classical Islam: Religious Learning Between Continuity and Change* (2 vols) (pp. 668-683), Brill.
- Foucault, M. (1976), *The History of Sexuality: Volume 1, an Introduction*, Translated by Robert Hurley, Pantheon Books.
- Hodgson, M. G. S. (1974), *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*, University of Chicago Press.

پویایی قدرت و مذهب در سیاست‌های مذهبی آل بویه و آل حمدان: تحلیلی تاریخی-مقایسه‌ای از عناصر مشروعیت‌بخشی

ابوذر کرم الهی*

چکیده

این پژوهش به تحلیل تاریخی-مقایسه‌ای پویایی قدرت و مذهب در سیاست‌های مذهبی دو سلسله آل بویه و آل حمدان در مقابل حکومت عباسی می‌پردازد. سؤال اصلی تحقیق این است که چگونه این دو سلسله از عناصر مذهبی برای مشروعیت‌بخشی به حکومت خود در مقابل قدرت مسلط بهره‌برده‌اند و چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی در رویکرد آن‌ها به مذهب وجود دارد؟ فرضیه این تحقیق بر آن است که هر دو سلسله با بهره‌گیری از مذهب شیعه، به ویژه از طریق حمایت از علمای شیعه و تقویت نهادهای مذهبی، توانستند مشروعیت سیاسی خود را در مقابل «دیگری مسلط» تقویت کنند. با این حال، تفاوت‌های مذهبی (شیعه دوازده‌امامی در آل بویه و شیعه اسماعیلی/زیدی در آل حمدان) و رویکردهای مختلف در مواجهه با خلافت عباسی و دیگر نیروهای رقیب، منجر به شکل‌گیری تفاوت‌هایی در شیوه‌های مشروعیت‌بخشی آن‌ها شده است. آل بویه با رویارویی مستقیم با خلافت عباسی، توانستند هیبت خلافت را کاهش دهند و آن را در خدمت اهداف خود قرار دهند. روش پژوهش تطبیقی تاریخی و تحلیل محتوای منابع تاریخی و مذهبی نشان می‌دهد که هر دو سلسله از مذهب برای تقویت ساختار سیاسی خود استفاده کردند، اما تفاوت در رویکردها به تعاملات سیاسی و مذهبی، ساختار اجتماعی منطقه را به‌طور متفاوتی تحت تأثیر قرار داد.

کلیدواژه‌ها: آل بویه، آل حمدان، مشروعیت‌بخشی مذهبی، پویایی قدرت، فوکو، خلافت.

* مربی، الهیات، دانشگاه پیام نور، abozariran@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۰۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۲۲

۱. مقدمه

دوره تاریخی آل بویه و آل حمدان در تاریخ اسلام، به ویژه در تاریخ ایران و عراق، نقش بسزایی ایفا کرده است. این دو سلسله، که هر یک در زمان خود تأثیرات عمده‌ای در تحولات سیاسی، اجتماعی و مذهبی داشته‌اند، از مهم‌ترین حکومت‌های محلی پس از خلافت عباسی به شمار می‌روند. در حالی که آل بویه در قرن چهارم هجری (دهم میلادی) در ایران و عراق قدرت یافتند، آل حمدان که در مناطق شمالی عراق و سوریه مستقر بودند، هم‌زمان با آن‌ها در عرصه‌های سیاسی و نظامی حضور فعال داشتند. یکی از ویژگی‌های مشترک این دو سلسله، بهره‌گیری از مذهب برای تقویت مشروعیت قدرت سیاسی بود که در هر دو مورد تأثیر عمیقی بر روند تحولات داخلی و خارجی آن‌ها داشت. آل بویه، که خود از خانواده‌ای ایرانی با گرایش شیعی بودند، در سال ۳۳۴ هجری (۹۴۶ میلادی) قدرت را در بغداد در دست گرفتند و تا قرن پنجم هجری (یازدهم میلادی) سلطه خود را بر بخش‌های گسترده‌ای از ایران، عراق و مناطق اطراف آن برقرار کردند. آل بویه با تکیه بر مذهب شیعه، به ویژه شیعه دوازده امامی، توانستند مشروعیت مذهبی خود را تثبیت کنند و به عنوان امیران ایران و عراق شناخته شوند. علاوه بر حمایت از مذهب شیعه، آن‌ها با تقویت نهادهای مذهبی و حمایت از علما، قدرت خود را در برابر خلافت عباسی و دیگر نیروهای رقیب استحکام بخشیدند. در این دوران، بغداد به عنوان مرکز فرهنگی و مذهبی جهان اسلام، تحت تأثیر سیاست‌های آل بویه به یک مرکز مهم شیعی تبدیل شد. از سوی دیگر، آل حمدان که در مناطق شمالی عراق و سوریه قدرت داشتند، در قرن چهارم هجری به ویژه در دوران خلافت عباسی به عنوان یک خاندان نظامی برجسته شناخته می‌شدند. این سلسله به ویژه در زمینه‌های نظامی و دیپلماتیک نقش فعالی ایفا کرد و در تعامل با خلافت عباسی و دیگر حکومت‌های اسلامی منطقه، به ویژه در حوزه‌های مذهبی، سهم بزرگی داشت. آل حمدان نیز از مذهب شیعه استفاده می‌کردند، اما در مقایسه با آل بویه، گرایش‌های مذهبی آن‌ها بیشتر به سمت شیعه اسماعیلی و زیدی میل داشت. این پژوهش به تحلیل مقایسه‌ای مشروعیت بخشی مذهبی در دوران حکومت‌های آل بویه و آل حمدان می‌پردازد. در این راستا، این سؤال مطرح می‌شود که چگونه این دو سلسله از مذهب برای تقویت مشروعیت حکومت خود بهره بردند و چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی در رویکرد آن‌ها به مذهب و سیاست وجود داشته است. از آنجا که این دو سلسله به ویژه در زمینه‌های مذهبی و فرهنگی تأثیرات مهمی بر تاریخ اسلام گذاشته‌اند، بررسی دقیق‌تر سیاست‌های

مذهبی آن‌ها می‌تواند روشن‌گر ابعاد جدیدی از تعامل قدرت و مذهب در دنیای اسلامی باشد. در این تحقیق، علاوه بر تحلیل تاریخی، از نظریه‌های مشروعیت بخشی قدرت و تأثیر آن بر ساختار اجتماعی و سیاسی دوران آل بویه و آل حمدان استفاده خواهد شد تا تصویر روشن‌تری از روابط میان قدرت سیاسی و مذهب در دوران این دو سلسله ارائه گردد.

۲. پیشینه تحقیق

الشعار (۲۰۲۰) در «دانش در دوره آل بویه: رویه‌ها و شکل‌گیری هویت اجتماعی» به بررسی ماهیت گروه‌های اجتماعی-فکری که در دوره آل بویه شکل گرفتند، می‌پردازد. این گروه‌ها با درجات مختلفی از اثربخشی، ظرفیت خود را برای تأثیرگذاری اجتماعی نشان دادند. مقاله بر تأثیر ساختار سیاسی آن دوره بر روی رویه‌های اجتماعی و فکری و نقش آن در تسهیل یادگیری و تولید دانش تمرکز دارد. دو گروه اصلی مورد بررسی قرار می‌گیرند: «گروه‌های وابسته به دربار» و «گروه‌های دانش‌محور نیمه مستقل». پژوهشگران با توجه به تعهدات خود به مطالعه یک حوزه خاص، هویت علمی و وفاداری‌های خود را شکل دادند. این روند منجر به تقسیم کار تخصصی شد که تغییراتی در ماهیت دانش ایجاد کرد. دانش دیگر به عنوان یک کلیت انتزاعی دیده نمی‌شد، بلکه به حوزه‌های تخصصی متعدد با اصطلاحات و قلمروهای خاص خود تقسیم شد. مقاله به تعامل این گروه‌ها و دو رویکرد متفاوت به دانش اشاره می‌کند: یکی جامع و دیگری محدود. همچنین، به بحث‌های داغ میان گروه‌های رقیب به عنوان ابزاری برای تأیید هویت مستقل فکری آن‌ها و ادعای مالکیت بر دانشی که جامعه را نجات خواهد داد، پرداخته می‌شود.

کتاب هودسون (۱۹۷۴) (Hodgson) با عنوان «مأموریت اسلام: وجدان و تاریخ در یک تمدن جهانی» به تحلیل تاریخ‌نگاری تعامل سیاست، مذهب و جامعه در جهان اسلام می‌پردازد. نویسنده در فصول مختلف، به بررسی سلسله‌های اسلامی و ابزارهای مشروعیت بخشی به قدرت آنها می‌پردازد. در بخش‌هایی از کتاب، تأکید ویژه‌ای بر نقش آل بویه و آل حمدان در استفاده از مذهب به عنوان ابزاری برای تثبیت قدرت سیاسی‌شان وجود دارد. این کتاب نشان می‌دهد که چگونه نهاد‌های مذهبی و علمای اسلامی در هر دو سلسله به ویژه در زمان آل بویه، به گفتمان‌های مذهبی و دینی به عنوان ابزاری برای مشروعیت بخشی به حکومت‌هایشان پرداخته و به تقویت موقعیت سیاسی آن‌ها کمک

کرده‌اند. همچنین، نویسنده به اهمیت استفاده از مذهب برای توجیه سیاست های قدرت و شکل دهی به مناسبات اجتماعی و سیاسی در دوران اسلامی تأکید می‌کند.

مقاله آرامش و همکاران (۱۴۰۱) با عنوان «سیاست های حاکمان شیعه در گسترش تشیع: مطالعه موردی دولت آل بویه و حمدانیان» به بررسی سیاست های حاکمان شیعه در گسترش تشیع، با تمرکز بر دولت های آل بویه و حمدانیان می‌پردازد. اقداماتی مانند تأمین امنیت شیعیان، ترویج شعائر شیعی، بازسازی قبور ائمه، حمایت از عالمان شیعه و سپردن مناصب دولتی به شیعیان، از جمله سیاست های مشترک این دو دولت بوده است. با این حال، تفاوت هایی نیز در سیاست های آنها وجود داشته؛ به عنوان مثال، آل بویه به برگزاری عید غدیر اهتمام داشتند، در حالی که حمدانیان به دلیل شرایط خاص قلمرویی، قادر به برپایی این مراسم نبودند. این مقاله نشان می‌دهد که چگونه هر یک از این دولت ها با توجه به شرایط زمانی و مکانی، به گسترش تشیع پرداخته‌اند.

نوری و همکاران (۱۳۹۹) در «الگوی رابطه دین و دولت در ایران عهد آل بویه» معتقدند دولت آل بویه به دلیل تقید به آیین تشیع و نگاه مداراگرایانه نسبت به دیگر ادیان، جایگاه ویژه‌ای در تاریخ اجتماعی ایران دارد. این مقاله با هدف بررسی الگوی تاریخی رابطه دین و دولت در این دوره، به تطبیق تجربه تاریخی آل بویه با شش الگوی نظری شامل قیصرپایسم، پاپ قیصریسم، دولت‌سالاری، روحانی‌سالاری، سکولاریسم و لائسیسم پرداخته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که این رابطه در سه دوره متمایز قابل تحلیل است: دوره تهاجم که شاهد تأسیس الگوی دولت‌سالاری است، دوره توازن که در آن الگوی دولت‌سالاری تثبیت شده، و دوره تدافع که به گذار از دولت‌سالاری به روحانی‌سالاری منجر شده است. این پژوهش، با بهره‌گیری از روش مطالعه موردی و ارائه مصادیق تاریخی، روند تحول تعامل دین و دولت در دوران فرمانروایی آل بویه را مورد بررسی قرار داده و به تحلیل این تغییرات پرداخته است.

ایتوندی (۱۳۹۷) در «بررسی اوضاع سیاسی، فرهنگی و مذهبی در عهد آل بویه» به بررسی اوضاع سیاسی، فرهنگی و مذهبی در دوره آل بویه می‌پردازد. آل بویه با تسلط بر بغداد، تغییرات مهمی در ساختار سیاسی و مذهبی جامعه ایجاد کردند. آنها با ترویج شعائر شیعی و حمایت از علمای این مذهب، به گسترش تشیع کمک کردند. در عین حال، با تسامح مذهبی، زمینه همزیستی مسالمت آمیز بین فرق مختلف اسلامی را فراهم آوردند.

این مقاله نشان می‌دهد که چگونه آل بویه با بهره‌گیری از سیاست‌های مذهبی و فرهنگی، به تحکیم قدرت خود و گسترش تشیع در قلمرو حکومتشان پرداختند.

ایمان‌پور و همکاران (۱۳۹۵) در «بازیابی فرهنگ ایران باستان در دوره آل بویه: مشروعیت سیاسی حکومت» به بررسی تلاش‌های آل بویه برای کسب مشروعیت سیاسی از طریق بازیابی فرهنگ ایران باستان می‌پردازد. امیران بویه‌ای با اقتباس از الگوهای شهریاران پیش از اسلام، به ویژه ساسانیان، سعی در تقویت مشروعیت حکومت خود داشتند. آنها با تأکید بر مفاهیمی مانند الهی بودن حکومت، وراثت و عدالت، تلاش کردند تا حکومتشان توسط مردم بهتر پذیرفته شود. این مقاله نشان می‌دهد که چگونه آل بویه با ترکیب عناصر فرهنگی ایران باستان و اسلام، به تحکیم پایه‌های قدرت خود پرداختند.

زینی وند و بیختیاری (۱۳۹۲) در «درآمدی تحلیلی بر خدمات دولت حمدانیان به ادبیات شیعه» معتقدند ادبیات شیعه در گذر زمان با فراز و فرودهای بسیاری همراه بوده و بازتاب‌دهنده اوضاع دینی، سیاسی و اجتماعی حاکم بر جهان اسلام است. دولت‌های برجسته‌ای همچون آل بویه، فاطمیان و آل حمدانی نقش مهمی در شکوفایی و پویایی این ادبیات متعهد ایفا کرده‌اند. در این میان، دولت آل حمدانی در شام با تکیه بر ادب‌دوستی امیر سیف‌الدوله حمدانی، حمایت از ادیبان و شاعران، و تأثیرگذاری عوامل سیاسی، مذهبی و اجتماعی، بستری مناسب برای خلق آثار ادبی فراهم نمود. این پژوهش، نقش دولت آل حمدانی را در شکوفایی ادبیات شیعه بررسی می‌کند.

۳. چارچوب نظری: قدرت و مذهب در نظریه فوکو

میشل فوکو، یکی از برجسته‌ترین فیلسوفان قرن بیستم، در آثار خود مفاهیم جدید و چالشی از قدرت و مذهب ارائه داده است. او برخلاف بسیاری از نظریه پردازان قبلی که قدرت را به عنوان یک خصیصه یا ابزار در دست دولت‌ها یا حاکمان می‌دیدند، قدرت را به عنوان یک شبکه پیچیده از روابط اجتماعی می‌شناخت که در تمام سطوح زندگی اجتماعی و فرهنگی گسترش یافته است. در این زمینه، فوکو مفهوم قدرت نرم را معرفی کرد که از طریق گفتمان‌ها، نهادها و دانش‌ها اعمال می‌شود، و مذهب به ویژه در جوامع سنتی اسلامی، به عنوان ابزاری اساسی برای تولید و بازتولید قدرت شناخته می‌شود (فوکو، ۱۴۰۲: ۴۵).

۱.۳ مفهوم قدرت در نظریه فوکو

در نظریه فوکو، قدرت به هیچ وجه یک ویژگی ثابت یا یک ابزار در دست حاکمان نیست. برخلاف تصور غالب در سنت‌های فلسفی غرب، که قدرت را به عنوان چیزی در اختیار گروه خاصی می‌دانستند، فوکو قدرت را یک فرآیند می‌داند که از طریق روابط اجتماعی و نهادها در سطح میکروسکوپی جوامع اعمال می‌شود. فوکو در «مراقبت و تنبیه» (Discipline and Punish) نشان می‌دهد که قدرت در جوامع مدرن دیگر تنها از طریق نهادهای حکومتی یا دولت‌ها اعمال نمی‌شود، بلکه در شبکه‌ای گسترده از روابط میان افراد و نهادها، از جمله مدارس، بیمارستانها، ارتش و کلیسا، در حال بازتولید است (فوکو، ۱۴۰۲: ۳۶). او در تاریخ جنسیت این فرآیند را به وضوح توضیح می‌دهد و بر این نکته تأکید می‌کند که قدرت تنها از طریق کنترل مستقیم و اعمال زور صورت نمی‌گیرد، بلکه به وسیله تولید دانش‌ها و گفتمان‌ها، مانند گفتمان‌های پزشکی، روان‌شناسی، یا مذهبی، اعمال می‌شود. این دانش‌ها نه تنها به طور غیرمستقیم بر زندگی افراد تأثیر می‌گذارند، بلکه آنها را در چارچوب‌های خاص اجتماعی و فرهنگی قرار می‌دهند که در آنجا افراد باید در قالب قوانین، هنجارها و معیارها زندگی کنند (Foucault, 1976: 50). در این بستر، قدرت به طور غیرمستقیم و از طریق فضاهای گفتمانی (مانند مذهب و علم) اعمال می‌شود. به طور خاص، فوکو در کتاب «دانش و قدرت» نشان می‌دهد که این گفتمان‌ها و دانش‌ها به عنوان ابزارهایی برای تولید قدرت در سطح اجتماعی عمل می‌کنند (فوکو، ۱۳۹۹: ۶۰). این یعنی مذهب، در کنار سایر نهاد‌های اجتماعی، می‌تواند به عنوان یکی از مهم‌ترین ابزارهای گفتمانی برای کنترل و شکل‌دهی به رفتار فردی و اجتماعی عمل کند.

۲.۳ مذهب به عنوان ابزار قدرت

در بسیاری از جوامع، مذهب یکی از مهم‌ترین نهاد‌های اجتماعی است که قدرت را تولید و اعمال می‌کند. فوکو به ویژه بر نقش کلیسا در جوامع قرون وسطی تأکید می‌کند. در این جوامع، کلیسا نه تنها به عنوان نهادی مذهبی بلکه به عنوان نهاد سلطنتی و حتی قضائی نیز عمل می‌کرد. او در «مراقبت و تنبیه» به طور مفصل نشان می‌دهد که چگونه نهادهای مذهبی، به ویژه کلیسا، در کنترل و هدایت رفتارهای اجتماعی نقش داشتند. کلیسا از طریق ابزارهایی چون اعتراف، آموزش مذهبی و مراسم دینی، به طور سیستماتیک بر فرد و جامعه تأثیر می‌گذاشت (فوکو، ۱۴۰۲: ۴۷). در این دیدگاه، مذهب از طریق تولید گفتمان‌های دینی

به عنوان یکی از مهمترین منابع قدرت عمل می‌کند. در واقع، گفتمان‌های مذهبی نه تنها معنای زندگی فردی و اجتماعی مردم را شکل می‌دهند، بلکه آنها را نیز در قالب‌های خاصی از رفتار و اخلاق قرار می‌دهند. فوکو به این نکته اشاره می‌کند که مذهب و اخلاق مذهبی می‌تواند به طور غیرمستقیم زندگی مردم را تنظیم کرده و از آنها افراد تابع و مطیع بسازد (Foucault, 1976: 59).

۱.۲.۳ مذهب و کنترل بدن‌ها: مفاهیم انضباط و نظارت

یکی از مهمترین مفاهیم فوکو در ارتباط با قدرت و مذهب، مفهوم انضباط است. او نشان می‌دهد که در جوامع مدرن، قدرت به طور مستقیم و از طریق اعمال زور صورت نمی‌گیرد، بلکه از طریق نظارت و کنترل بدن‌ها انجام می‌شود. از نظر او شیوه‌های اعمال قدرت سخت و خشن بر بدن شکل خفیف‌تری گرفت و شیوه جدید کنترل در جامعه مصرفی نه از طریق سرکوب بلکه تحریک صورت می‌گیرد: اسکینی باش، خوش ظاهر باش، برنزه باش. این نظارت‌ها معمولاً به وسیله نهادهایی مانند بیمارستان، پزشکان، ارتش، مدارس و کلیساها صورت می‌گیرد. این نهادها به ویژه از طریق گفتمان‌های مذهبی می‌توانند بر رفتار و بدن فرد نظارت کنند و او را در چارچوب‌های اجتماعی خاصی قرار دهند (فوکو، ۱۴۰۲: ۴۹). فوکو در تحلیل‌های خود به این نکته اشاره می‌کند که مذهب می‌تواند یکی از مؤثرترین نهادها در کنترل و نظارت بر بدن‌های فردی باشد. از طریق تعلیمات مذهبی، فرد مجبور می‌شود که آگاهی از خود و رفتارهای خود را کنترل کند. این گفتمان‌های دینی، که در قالب قوانین دینی و اخلاقی مطرح می‌شوند، به فرد این احساس را می‌دهند که نه تنها باید از خود مراقبت کند، بلکه باید به طور پیوسته در نظارت بر رفتار خود و دیگران نیز فعال باشد. این مفهوم از نظارت که فوکو به طور گسترده‌ای در نظریه‌های خود استفاده می‌کند، به ویژه در ارتباط با نقش مذهب در تاریخ غرب و اسلام قابل توجه است. برای مثال، در دوران قرون وسطی، کلیسا از طریق مراسم مذهبی و گفتمان‌های اخلاقی بر رفتار مردم نظارت داشت (فوکو، ۱۴۰۲: ۵۲). این نظارت نه تنها به کنترل فرد در ابعاد اجتماعی کمک می‌کرد، بلکه به طور خاص از طریق مدیریت بدن‌های فردی به نظارت بر رفتارهای جنسی، اقتصادی و حتی فکری افراد نیز می‌پرداخت.

۲.۲.۳ قدرت و مذهب در دوران معاصر

در دوران معاصر، فوکو به بررسی تحولات قدرت و مذهب در جوامع مدرن پرداخته است. او به ویژه به تحولاتی چون سکولاریسم و تغییرات ساختاری در جوامع مدرن اشاره می‌کند که در آنها نهاد های مذهبی کمتر قدرت سیاسی مستقیم دارند، اما همچنان به طور غیرمستقیم بر نظم اجتماعی و فرهنگی تأثیر می‌گذارند. در این جوامع، گفتمان های مذهبی به ویژه در مسائل اخلاقی و اجتماعی نقش مؤثری در ایجاد نظم و کنترل اجتماعی ایفا می‌کنند. فوکو همچنین در تحلیل های خود اشاره می‌کند که در جوامع مدرن، مذهب به عنوان یک ابزار کنترل اجتماعی غیرمستقیم عمل می‌کند. به جای سلطه مستقیم بر سیاست و حکومت، نهاد های مذهبی به ویژه از طریق تأثیرگذاری بر سیستم های آموزشی، رسانه ها و فرهنگ عمومی بر رفتار مردم نظارت می‌کنند. این نوع نظارت در قالب گفتمان های دینی و اخلاقی به ویژه در مسائل خانوادگی، روابط اجتماعی و حتی نحوه تفکر مردم صورت می‌گیرد (فوکو، ۱۳۹۹: ۶۸). نظریه فوکو در مورد قدرت و مذهب به طور عمیق تری رابطه میان این دو مقوله را روشن می‌سازد. او نشان می‌دهد که قدرت، برخلاف تصور معمول، فقط در دست دولت ها و حاکمان نیست، بلکه از طریق گفتمان ها، نهادها و شبکه های اجتماعی تولید و اعمال می‌شود. مذهب به ویژه یکی از مهم ترین نهادهایی است که می تواند به عنوان ابزاری برای اعمال قدرت در جامعه عمل کند. فوکو با تحلیل های خود نشان می‌دهد که مذهب، نه تنها از طریق نظارت بر رفتار فردی و اجتماعی، بلکه از طریق تولید گفتمان های دینی و اخلاقی، در کنترل و شکل دهی به جامعه نقش مؤثری ایفا می‌کند.

۴. سیاست های مذهبی آل بویه

آل بویه به عنوان یکی از حکومت های برجسته شیعی در دوران خلافت عباسی، توانستند نقش مهمی در تغییر معادلات سیاسی و مذهبی ایفا کنند. این حکومت با بهره گیری از ابزارهای مذهبی، از جمله شعائر، نمادها و تعامل با نهاد های دینی، موفق به ایجاد مشروعیت برای حکومت خود شد. در دورانی که خلافت عباسی با چالش های متعددی مواجه بود، آل بویه از ظرفیت های مذهب شیعه برای تثبیت قدرت سیاسی و تقویت هویت مذهبی استفاده کردند. این سیاست ها علاوه بر جلب حمایت عمومی، به آنها اجازه داد تا ساختارهای مذهبی و اجتماعی جدیدی را در قلمرو خود ایجاد کنند.

۱.۴ نحوه استفاده از مذهب برای مشروعیت بخشی

آل بویه از مذهب شیعه به عنوان ابزاری استراتژیک برای تثبیت مشروعیت سیاسی خود استفاده کردند. در دوره‌ای که خلافت عباسی دچار بحران‌های متعدد بود، آل بویه توانستند با تأکید بر مفاهیمی همچون «امامت» و «ولایت»، جایگاه خود را در جامعه تقویت کنند. این مفاهیم که در هسته آموزه‌های شیعه قرار دارند، به آل بویه این امکان را دادند که خود را به عنوان نمایندگان مشروع مذهب شیعه معرفی کنند. استفاده از این مفاهیم باعث شد تا آل بویه در میان شیعیان پایگاه اجتماعی و سیاسی محکمی پیدا کنند (خزائی، ۱۳۹۶). این استراتژی نه تنها به تقویت مشروعیت داخلی حکومت کمک کرد، بلکه جایگاه آن‌ها را در برابر خلافت عباسی که به نمایندگی از اهل سنت عمل می‌کرد، تقویت نمود. آل بویه توانستند با استفاده از این مفاهیم، حمایت گسترده‌ای از جامعه شیعه جلب کنند. بازسازی اماکن مقدس مانند مرقد امام علی (ع) و سایر اماکن مذهبی نیز به آنها کمک کرد تا این مشروعیت را نه تنها در داخل قلمرو خود، بلکه در میان شیعیان سراسر جهان اسلام تثبیت کنند (گراوند و سوری، ۱۳۹۶).

۲.۴ برگزاری مراسم مذهبی کلیدی

یکی از برجسته‌ترین سیاست‌های آل بویه در تقویت هویت شیعی، برگزاری علنی مراسم مذهبی همچون عاشورا و عید غدیر بود. این مراسم‌ها که پیش‌تر به صورت محدود برگزار می‌شدند، در دوران آل بویه به نمادهایی برای نمایش اقتدار مذهبی و سیاسی تبدیل شدند. معزالدوله دیلمی، نخستین کسی بود که در سال ۳۵۲ هجری قمری، عاشورا را به صورت عمومی در بغداد برگزار کرد. تعطیلی بازارها، برپایی دسته‌های عزاداری، و مشارکت گسترده مردم، نه تنها هویت شیعی را در برابر خلافت عباسی برجسته کرد، بلکه پایگاه اجتماعی حکومت را نیز مستحکم ساخت (بشردوست اطاقور و موسوی، ۱۳۹۶). عید غدیر نیز نقش مشابهی ایفا کرد. آل بویه با تأکید بر واقعه غدیر و جایگاه امام علی (ع)، این مراسم را به فرصتی برای تثبیت مشروعیت مذهبی خود تبدیل کردند. خطبه‌های عمومی و جشن‌های گسترده این مناسبت، به ویژه در شهرهایی چون بغداد، به چالشی آشکار برای خلافت عباسی تبدیل شد و جایگاه آل بویه را در میان پیروان شیعه تقویت کرد. علاوه بر این، بازسازی اماکن مقدس نیز به تقویت این مراسم‌ها کمک کرد. حرم امام علی (ع) در نجف که توسط عضدالدوله دیلمی بازسازی شد، به مرکزی مهم برای تجمع شیعیان در این

مناسبت ها تبدیل گشت (بشردوست اطاقور و موسوی، ۱۳۹۹). این اقدامات نه تنها مشارکت مردمی را افزایش داد، بلکه پیوندی عاطفی میان حکومت و جامعه شیعه ایجاد کرد که به تثبیت قدرت سیاسی آل بویه انجامید.

۳.۴ توسعه اماکن مذهبی

بازسازی و توسعه اماکن مذهبی یکی از اقدامات کلیدی آل بویه برای تقویت هویت شیعی و تحکیم جایگاه سیاسی آنان در برابر خلافت عباسی بود. عضدالدوله دیلمی، که یکی از مهم ترین حاکمان این سلسله محسوب می شود، بازسازی مرقد امام علی (ع) در نجف و توسعه حرم های امام حسین (ع) و حضرت عباس (ع) در کربلا را در دستور کار خود قرار داد. این بازسازی ها نه تنها پایگاه مذهبی آل بویه را در میان شیعیان تقویت کرد، بلکه به نمایش قدرت و تعهد آنان نسبت به ارزش های شیعی منجر شد (گراوند و سوری، ۱۳۹۶). این اقدامات بازسازی، تأثیرات چندگانه ای داشت. از یک سو، ارتباط عمیق تری میان حکومت آل بویه و جامعه شیعی ایجاد کرد و از سوی دیگر، یک پیام روشن و قوی به خلافت عباسی ارسال نمود. این پیام نشان می داد که آل بویه قادرند مرکزیت فرهنگی و مذهبی مستقل از خلافت عباسی را ایجاد و مدیریت کنند. علاوه بر این، تجمع گسترده زائران در این اماکن مقدس باعث رونق اقتصادی در مناطق تحت کنترل آل بویه شد. این رونق اقتصادی نه تنها تجارت محلی را تقویت کرد، بلکه به اشتغال زایی و ارتقای سطح معیشت مردم نیز انجامید. از منظر سیاسی، بازسازی اماکن مقدس، به ویژه در شهرهای مهمی همچون نجف و کربلا، جایگاه آل بویه را به عنوان یک حکومت شیعی در جهان اسلام تثبیت کرد. این سیاست ها نه تنها مشروعیت دینی آل بویه را در میان شیعیان افزایش داد، بلکه باعث تقویت وحدت اجتماعی در جوامع چند مذهبی تحت حکومت آن ها شد. چنین اقدامات فرهنگی و مذهبی نشان دهنده استراتژی هوشمندانه آل بویه برای تقویت موقعیت خود در برابر خلافت عباسی بود. این بازسازی ها همچنین بستری مناسب برای ترویج شعائر و مراسم شیعی فراهم کرد که به نوبه خود، ارتباط عاطفی میان مردم و حکومت را تحکیم بخشید.

۴.۴ تعامل با علمای مذهبی

یکی دیگر از استراتژی‌های مهم آل بویه برای تقویت مشروعیت خود، تعامل نزدیک با علمای شیعه بود. آن‌ها علمای برجسته‌ای مانند شیخ مفید را به دربار خود دعوت کردند و از دانش و دیدگاه‌های آنان برای تدوین مبانی نظری حکومت بهره گرفتند. این همکاری‌ها باعث شد آل بویه بتوانند در برابر اختلافات مذهبی و فشارهای خلافت عباسی جایگاهی مستحکم برای خود ایجاد کنند (مفتخری و همکاران، ۱۳۹۱: ۹۷-۹۲). حمایت مالی و معنوی از علما نیز یکی از اقدامات کلیدی آل بویه برای گسترش نفوذشان بود. آن‌ها با تأسیس مراکز علمی و مذهبی و تأمین مالی این نهادها، نقش مهمی در تربیت نسل جدیدی از نخبگان شیعه ایفا کردند. این مراکز، علاوه بر تقویت هویت مذهبی، به پایگاهی برای گسترش دانش شیعی تبدیل شدند و به آل بویه کمک کردند تا از حمایت اجتماعی گسترده‌تری برخوردار شوند. تعامل با علما همچنین به آل بویه امکان داد تا در شهرهای چندمذهبی مانند بغداد، ثبات سیاسی را حفظ کنند. علمای شیعه نقش محوری در مدیریت اختلافات مذهبی و ایجاد همزیستی مسالمت‌آمیز میان گروه‌های مختلف ایفا کردند. این سیاست‌ها به آل بویه اجازه داد تا از درگیری‌های مذهبی جلوگیری کرده و جایگاه خود را به عنوان یک حکومت شیعی تقویت کنند. سیاست‌های مذهبی آل بویه نمونه‌ای موفق از بهره‌گیری هوشمندانه از هویت دینی برای تحکیم قدرت سیاسی است. آن‌ها با تأکید بر مفاهیم شیعی، برگزاری مراسم مذهبی، بازسازی اماکن مقدس و تعامل نزدیک با علما، موفق شدند مشروعیت حکومت خود را تقویت کنند. این سیاست‌ها نه تنها به تحکیم جایگاه آل بویه در برابر خلافت عباسی منجر شد، بلکه تأثیرات بلندمدتی بر تاریخ شیعه و حکومت‌های اسلامی داشت (محمدی و انصاری، ۱۳۹۲: ۷۹-۶۹). سیاست‌های آل بویه نشان دهنده توانایی بالای این سلسله در مدیریت روابط سیاسی و مذهبی بود. آن‌ها با استفاده از تعامل با علمای شیعه، توانستند در برابر خلافت عباسی، که همچنان مدعی مرکزیت سیاسی و دینی در جهان اسلام بود، به‌طور مؤثری مقاومت کنند. این تعامل نه تنها جایگاه شیعه را به عنوان یک جریان فکری و سیاسی مستقل تقویت کرد، بلکه به تثبیت هویت فرهنگی و مذهبی شیعه در مناطق تحت حاکمیت آل بویه کمک کرد. تجربه آل بویه بیانگر این واقعیت است که پیوند میان دین و سیاست، اگر به‌درستی مدیریت شود، می‌تواند بستری مناسب برای تقویت هویت جمعی و مشروعیت حکومت فراهم آورد. تأثیرات این سیاست‌ها به‌وضوح در حکومت‌های شیعی بعدی نیز مشاهده می‌شود و نشان می‌دهد که

مذهب نه تنها عاملی برای انسجام اجتماعی است، بلکه می‌تواند نقشی تعیین‌کننده در تحولات سیاسی ایفا کند.

۵. سیاست‌های مذهبی آل حمدان

آل حمدانی یکی از برجسته‌ترین دولت‌های شیعه در قرن چهارم هجری بود که با مرکزیت موصل و شام تأثیر قابل توجهی بر گسترش تشیع و ترویج فرهنگ شیعی در مناطق تحت حاکمیت خود داشت. این حکومت در زمانی شکل گرفت که خلافت عباسی در اوج ضعف سیاسی و نظامی بود و فضای مناسبی برای ظهور دولت‌های شیعی فراهم شده بود. سیف‌الدوله حمدانی، از برجسته‌ترین حاکمان این سلسله، با تأکید بر مفاهیم شیعی، توانست سیاست‌هایی را تدوین کند که نقش مهمی در تحکیم هویت شیعی و گسترش فرهنگ اهل بیت (ع) ایفا کردند (فراحتی و همکاران، ۱۳۹۳).

۱.۵ نحوه استفاده از مذهب برای مشروعیت بخشی

آل حمدانی برای تثبیت مشروعیت خود از مفاهیم بنیادین شیعه مانند امامت و ولایت بهره بردند. این مفاهیم که اساس گفتمان شیعه را تشکیل می‌دهد، به عنوان ابزاری برای مشروعیت بخشی به حکومت مورد استفاده قرار گرفت. سیف‌الدوله حمدانی از طریق تأکید بر جایگاه امام علی (ع) و اهل بیت (ع)، پایه‌های قدرت خود را تحکیم بخشید. یکی از سیاست‌های مهم در این زمینه، استفاده از ادبیات و شعر برای ترویج فرهنگ شیعی بود. بسیاری از شاعران برجسته‌ای همچون متنبی در دربار سیف‌الدوله فعالیت می‌کردند و آثار آنها به تقویت گفتمان مذهبی کمک می‌کرد (کجباف و همکاران، ۱۳۸۹: ۳۴-۳۹). از دیگر سیاست‌های مذهبی آل حمدانی می‌توان به توسعه اماکن مقدس اشاره کرد. بازسازی و توسعه زیارتگاه‌های شیعی، مانند حرم‌های موجود در شام و موصل، نه تنها هویت مذهبی شیعه را تقویت کرد، بلکه به عنوان ابزاری برای جذب حمایت مردمی و نمایش اقتدار حکومت عمل می‌کرد.

۲.۵ اقدامات مذهبی کلیدی (مثل تعامل با علما و حمایت از شعائر)

برگزاری مراسم‌های مذهبی، از جمله عزاداری عاشورا، یکی از مهم‌ترین سیاست‌های مذهبی آل حمدانی بود. این مراسم‌ها با مشارکت گسترده مردم همراه بود و فرصتی برای

پویایی قدرت و مذهب در سیاست‌های مذهبی آل بویه ... (ابوذر کرم الهی) ۲۲۱

تأکید بر مظلومیت اهل بیت (ع) فراهم می‌آورد. همچنین، آل حمدانی در برگزاری عید غدیر فعالیت‌هایی داشتند، هرچند شرایط خاص منطقه‌ای شام محدودیت‌هایی را در اجرای برخی شعائر ایجاد می‌کرد (گراوند و سوری، ۱۳۹۶: ۹-۱۷).

۳.۵ تعامل با علمای مذهبی

تعامل با علمای برجسته شیعه یکی دیگر از سیاست‌های کلیدی این دوره بود. سیف‌الدوله حمدانی از علمای مذهبی حمایت مالی و معنوی کرد و از آنان برای تدوین مبانی نظری حکومت شیعی بهره گرفت. نقش این علما در تبیین مفاهیم شیعی و گسترش آن در مناطق تحت حاکمیت آل حمدانی بسیار مؤثر بود. همچنین، سیف‌الدوله حمدانی با حمایت از شاعران و نویسندگان شیعه، توانست ادبیات شیعه را به اوج خود برساند و از آن به عنوان ابزاری برای ترویج مذهب استفاده کند (کجباف و همکاران، ۱۳۸۹: ۳۴-۳۶).

آل حمدانی علاوه بر حمایت از علما، از همکاری آنها برای مدیریت تنش‌های مذهبی و تقویت هویت شیعی استفاده کردند. علمای برجسته‌ای همچون کشاجم و ناشی اصغر در این دوره نقش مهمی در گسترش معارف شیعی ایفا کردند. این تعاملات به آل حمدانی امکان داد تا ضمن حفظ ثبات سیاسی در مناطق تحت حاکمیت خود، به گسترش گفتمان شیعی بپردازند (گراوند و سوری، ۱۳۹۶: ۱۲-۷).

یکی دیگر از اقدامات مهم آل حمدانی در تعامل با علمای مذهبی، تأسیس مراکز علمی و مذهبی بود. این مراکز به عنوان پایگاه‌هایی برای آموزش معارف شیعی و پرورش نخبگان مذهبی عمل می‌کردند. حمایت از این مراکز به تقویت پیوند میان دولت و جامعه شیعه کمک کرد و نقش مهمی در ترویج هویت مذهبی ایفا نمود (کجباف و همکاران، ۱۳۸۹). سیاست‌های مذهبی آل حمدانی توانستند الگویی موفق از استفاده استراتژیک از دین برای تثبیت قدرت سیاسی ارائه دهند. این سیاست‌ها شامل استفاده از مفاهیم شیعی، برگزاری مراسم‌های مذهبی، بازسازی اماکن مقدس، و تعامل نزدیک با علمای مذهبی بود. تجربه آل حمدانی نشان می‌دهد که چگونه دین می‌تواند به ابزاری مؤثر برای مدیریت جامعه و تقویت قدرت سیاسی تبدیل شود. این سیاست‌ها نه تنها تأثیرات مثبتی بر هویت شیعی داشتند، بلکه به عنوان الگویی برای حکومت‌های شیعی بعدی نیز مورد استفاده قرار گرفتند.

۶. تحلیل تطبیقی سیاست‌های مذهبی آل بویه و آل حمدان

نقش مذهب در تثبیت مشروعیت سیاسی حکومت‌ها همواره یکی از محورهای مهم در تاریخ اسلام بوده است. در قرن چهارم هجری، آل بویه و آل حمدان به عنوان دو سلسله شیعی، با بهره‌گیری از مذهب شیعه، توانستند مشروعیت خود را در برابر خلافت عباسی تقویت کنند. در اینجا به تحلیل تطبیقی این امر در سیاست‌های هر دو حکومت پرداخته می‌شود.

۱.۶ ابزارهای مشروعیت بخشی مذهبی

هر دو حکومت آل بویه و آل حمدان از مفاهیم شیعی همچون "ولایت" و "امامت" برای تقویت مشروعیت سیاسی خود بهره بردند. آل بویه با برگزاری علنی مراسم عاشورا و عید غدیر و تأکید بر شعائر مذهبی در مراکز مهم مانند بغداد، توانستند نمادی آشکار از هویت شیعی در برابر خلافت عباسی به نمایش بگذارند. بازسازی اماکن مقدسی مانند مرقد امام علی (ع) در نجف نیز این هدف را تقویت کرد (آرامش و همکاران، ۱۴۰۱: ۳۲). آل حمدان در عوض، بیشتر بر ادبیات، فرهنگ، و هنر برای تبلیغ مذهب شیعه تأکید داشتند. سیف الدوله حمدانی از شاعران برجسته مانند متنبی برای تقویت گفتمان شیعی استفاده کرد. این رویکرد نشان دهنده بهره‌گیری از فرهنگ برای ایجاد مشروعیت در جوامع متنوع مذهبی بود (فراهتی و نصرآبادی، ۱۴۰۱: ۴۵). تفاوت مهم در رویکرد دو حکومت این است که آل بویه بر شعائر عمومی و اقدامات مذهبی عملی تأکید داشتند، در حالی که آل حمدان از ابزارهای نرم مانند ادبیات و هنر برای ترویج هویت شیعی استفاده کردند.

۲.۶ تعامل با علمای شیعه

هر دو سلسله تعامل نزدیکی با علمای شیعه داشتند، اما نحوه بهره‌گیری از این تعامل متفاوت بود. آل بویه با علمای برجسته‌ای مانند شیخ مفید همکاری نزدیکی داشتند و از آنها برای تدوین مبانی نظری حکومت شیعی استفاده کردند. این تعامل به گسترش شبکه‌های نخبگان مذهبی کمک کرد و پایه‌های نظری شیعه در حکومت را تقویت نمود. در مقابل آل حمدان علاوه بر حمایت مالی و معنوی از علما، از نقش آنها برای مدیریت بحران‌های مذهبی و اجتماعی استفاده کردند. این تعامل به ویژه در مناطقی مانند موصل و شام که تنوع مذهبی بیشتری داشتند، کمک کرد تا ثبات اجتماعی حفظ شود (زینی و بختیاری، ۱۴۰۱).

پویایی قدرت و مذهب در سیاست‌های مذهبی آل بویه ... (ابوذر کرم‌الهی) ۲۲۳

۶۲). وجه تمایز این دو این است که آل بویه بیشتر از علمای شیعه برای تقویت گفتمان شیعی استفاده کردند، در حالی که آل حمدان از آنها برای حفظ ثبات اجتماعی و مدیریت تنوع مذهبی بهره بردند.

۳.۶ شعائر مذهبی و توسعه اماکن مقدس

شعائر مذهبی و اماکن مقدس برای هر دو سلسله عناصری مهم در نمایش قدرت مذهبی بودند. آل بویه مراسم عاشورا را برای اولین بار به صورت علنی در بغداد برگزار کردند و عید غدیر را به شکوه فراوانی به نمایش گذاشتند. بازسازی اماکن مقدس مانند حرم امام علی (ع) در نجف توسط عضدالدوله دیلمی از مهم‌ترین اقدامات مذهبی آنها بود (فراحتی و نصرآبادی، ۱۴۰۱: ۴۸). در مقابل، آل حمدان اگرچه شعائر مذهبی مانند عاشورا و عید غدیر را برگزار می‌کردند، اما بیشتر بر توسعه زیارتگاه‌های محلی در موصل و حلب تمرکز داشتند. این اقدامات برای جذب حمایت جوامع محلی و تقویت هویت مذهبی آنها اهمیت داشت (زینی و بختیاری، ۱۴۰۱: ۶۲). آل بویه شعائر را به صورت گسترده‌تر و در مقیاس عمومی‌تری در مراکز سیاسی مهم اجرا کردند، در حالی که آل حمدان بیشتر بر مراکز محلی و جذب حمایت جوامع منطقه‌ای تأکید داشتند و این، تفاوت دو حکومت را در مولفه بالا نشان می‌دهد.

۴.۶ رویکرد کلی به مذهب و سیاست

هر دو سلسله آل بویه و آل حمدان از مذهب شیعه برای تقویت مشروعیت سیاسی و اجتماعی خود بهره بردند، اما راهبردهای آنان تفاوت‌های مهمی داشت. آل بویه، با قرار دادن مذهب شیعه دوازده‌امامی در مرکز سیاست‌های خود، به‌طور علنی هویت شیعی را در برابر خلافت عباسی تقویت کردند و از شعائر مذهبی مانند عاشورا و عید غدیر برای تثبیت جایگاه خود بهره بردند (آرامش و همکاران، ۱۴۰۱: ۴۰). از سوی دیگر، آل حمدان با تأکید بر گرایش‌های شیعه زیدی و اسماعیلی، بیشتر بر ایجاد انسجام اجتماعی و حفظ ثبات در مناطق چندمذهبی تمرکز داشتند.

آل بویه، با سیاست‌های آشکار و تقابلی در برابر خلافت عباسی، موفق شدند قدرت عباسیان را تضعیف کرده و خلافت را به نهادی تشریفاتی تقلیل دهند. در مقابل، آل حمدان سیاست‌های مذهبی خود را عمدتاً در قالب تعاملات فرهنگی و اجتماعی پیش بردند و از

ادبیات و هنر به عنوان ابزارهایی برای انتقال گفتمان مذهبی استفاده کردند (رحیمی و همکاران، ۱۳۸۹: ۳۳).

این تفاوت‌ها نشان‌دهنده انعطاف پذیری هر دو سلسله در انطباق با شرایط سیاسی و اجتماعی خاص خود بود. آل بویه با تأکید بر گفتمان‌های مذهبی علنی، به طور مستقیم سیاست‌های خود را اعمال کردند، در حالی که آل حمدان با بهره‌گیری از روش‌های غیرمستقیم و فرهنگی، ثبات و انسجام مذهبی و اجتماعی را تقویت نمودند. چنین راهبردهایی تأثیر عمیقی بر تضعیف خلافت عباسی و گسترش هویت شیعی در مناطق تحت نفوذ این دو سلسله داشت.

۷. انطباق تئوریک

نظریه‌های میشل فوکو به ویژه مفهوم «قدرت» و «گفتمان» به طور مؤثری می‌توانند در تحلیل پویایی قدرت و مذهب در جوامع اسلامی و به ویژه در سلسله‌هایی مانند آل بویه و آل حمدان که در دوره‌های مختلف تاریخ ایران به قدرت رسیدند، کاربرد داشته باشند. فوکو معتقد بود که قدرت در جامعه‌های مدرن و حتی پیش از آن، نه تنها از طریق سلطه‌گری مستقیم بلکه از طریق ساخت و اعمال گفتمان‌ها و سیستم‌های معنایی اعمال می‌شود (Foucault, 1976: 93). این نگرش می‌تواند به طور خاص در تحلیل چگونگی استفاده از مذهب به عنوان ابزاری برای مشروعیت بخشی به حکومت‌های آل بویه و آل حمدان در مقابل سلطه هژمونیک عباسیان به کار رود.

۱.۷ مفهوم قدرت در نظریه فوکو

مفهوم قدرت در اندیشه فوکو پیچیده‌تر از مفهوم سنتی سلطه است. فوکو قدرت را به عنوان یک شبکه گسترده از روابط اجتماعی و تعاملات می‌بیند که از طریق آن، افراد و گروه‌ها قادر به تأثیرگذاری بر همدیگر هستند (فوکو، ۱۳۹۹: ۳۹). فوکو از عبارت «قدرت نرم» استفاده می‌کند که نشان‌دهنده این است که قدرت تنها از طریق اعمال سلطه‌گری فیزیکی یا نظامی نیست، بلکه از طریق گفتمان‌ها و ساختارهای اجتماعی و فرهنگی نیز اعمال می‌شود. در حقیقت، قدرت از طریق گفتمان‌هایی که در سطح اجتماعی و سیاسی تولید می‌شوند، اعمال می‌شود و این گفتمان‌ها در طول زمان می‌توانند ساختارهای سلطه و کنترل را تقویت کنند. در رابطه با آل بویه و آل حمدان، می‌توان گفت که هر دو سلسله از

پویایی قدرت و مذهب در سیاست‌های مذهبی آل بویه ... (ابوذر کرم الهی) ۲۲۵

گفتمان‌های مذهبی به ویژه مذهب شیعه و سنی استفاده می‌کردند تا قدرت سیاسی خود را در برابر رقبای داخلی و خارجی مشروعیت‌بخشند. این استفاده از مذهب به عنوان یک ابزار مشروعیت بخشی نه تنها در سطح حکومتی بلکه در سطح جامعه نیز اثرگذار بوده است.

۲.۷ آل بویه و استفاده از مذهب شیعه به عنوان ابزار مشروعیت بخشی

آل بویه در قرن چهارم هجری با استفاده از مذهب شیعه به ویژه تشیع دوازده امامی توانستند سلطنت خود را در برابر حکومت‌های سنی مشروعیت ببخشند. آل بویه که در ابتدا به عنوان یک گروه نظامی از کردها در ایران ظهور کردند، با گسترش شیعه‌گری و حمایت از مذهب شیعه توانستند به ویژه در عراق و ایران حکومت خود را تثبیت کنند. فوکو در بررسی‌های خود بر نقش «گفتمان‌ها» در ایجاد قدرت و مشروعیت تأکید دارد (Foucault, 1976: 103). در واقع، آل بویه توانستند با ایجاد و تقویت یک گفتمان مذهبی شیعی، مشروعیت خود را در برابر خلافت عباسی و دیگر رقبای سنی تثبیت کنند. این استفاده از مذهب به عنوان ابزاری برای مشروعیت بخشی به حکومت در دوره آل بویه به ویژه در ارتباط با علمای شیعه و نقش آنها در ترویج نظریه‌های دینی شیعی اهمیت زیادی داشت. فوکو اشاره می‌کند که در این نوع از گفتمان‌های مذهبی، علمای دینی به عنوان نهاد‌های قدرت در جامعه عمل می‌کنند و به حکومت‌ها کمک می‌کنند تا مشروعیت خود را تقویت کنند (فوکو، ۱۳۹۹: ۳۵). آل بویه توانستند با حمایت از علمای شیعه و ترویج گفتمان‌های مذهبی خاص خود، مردم و نخبگان را به اطاعت از حکومتشان متقاعد کنند. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های این پروژه مشروعیت بخشی، استفاده از علمای شیعه در ساختارهای حکومتی بود. به ویژه در دوره‌های بحرانی، آل بویه به حمایت از علمای شیعه روی آوردند تا بتوانند مشروعیت دینی و اجتماعی خود را در مقابل عباسیان حفظ کنند (Alshaar, 2020). این علمای شیعه نه تنها در عرصه‌های دینی بلکه در مسائل سیاسی نیز نقش کلیدی ایفا کردند و گفتمان مذهبی را در خدمت مشروعیت بخشی به قدرت آل بویه برای مقابله با هژمونی دولت مسلط قرار دادند.

۳.۷ آل حمدان و استفاده از مذهب سنی به عنوان ابزار مشروعیت بخشی

آل حمدان نیز همانند آل بویه از مذهب به عنوان ابزاری برای مشروعیت بخشی به قدرت سیاسی خود استفاده کردند، اما در این مورد، از مذهب سنی و به ویژه حمایت از اهل

حدیث بهره می‌بردند. آل حمدان که در شمال سوریه و عراق قدرت داشتند، برای مقابله با خلافت عباسی و دیگر رقبای سنی خود نیاز به یک ابزار مشروعیت دینی داشتند. در این راستا، حمایت از علمای اهل سنت و به ویژه اهل حدیث به عنوان ابزارهایی برای مشروعیت بخشی به قدرت سیاسی آنها عمل کرد (Müller, 2015: 110). فوکو در تحلیل‌های خود به ویژه در زمینه‌های تاریخی و اجتماعی بر این نکته تأکید دارد که قدرت در جوامع پیش از مدرن از طریق نهاد های مذهبی و گفتمان های دینی می تواند اعمال شود (Foucault, 1980: 39). در دوران آل حمدان، علمای اهل سنت به ویژه در مباحث فقهی و کلامی توانستند به تثبیت مشروعیت حکام آل حمدان کمک کنند. در واقع، آل حمدان از این حمایت‌ها به عنوان ابزاری برای تقویت پایه‌های حکومتی خود استفاده می‌کردند. این نکته که مذهب سنی در استراتژی‌های سیاسی آل حمدان نقشی کلیدی ایفا می‌کرد، نشان دهنده کاربرد دقیق و استراتژیک گفتمان مذهبی است. آل حمدان توانستند از طریق ساخت گفتمان های مذهبی و حمایت از علمای دینی، مشروعیت خود را در برابر تهدیدات داخلی و خارجی حفظ کنند (Müller, 2015: 112).

۴.۷ گفتمان مذهبی و مشروعیت بخشی به قدرت در آل بویه و آل حمدان

در تحلیل پویایی قدرت و مذهب در آل بویه و آل حمدان، یکی از مفاهیم کلیدی نظریه فوکو که به طور گسترده در این دو سلسله اعمال شد، «قدرت از پایین» است. فوکو بر این باور بود که قدرت تنها در دستان حاکمان متمرکز نیست، بلکه در تمام روابط اجتماعی و تعاملات فردی و گروهی پراکنده است (Foucault, 1976: 93). در واقع، قدرت از طریق گفتمان های مذهبی و نهاد های دینی به طور غیرمستقیم بر افراد و گروه‌ها اعمال می‌شود. در هر دو سلسله آل بویه و آل حمدان، این گفتمان های مذهبی نقش اساسی در تولید و تقویت قدرت داشتند. علمای دینی، به ویژه در قالب فقهی و کلامی، به حاکمان کمک کردند تا مشروعیت خود را در سطح جامعه و میان نخبگان تثبیت کنند. همچنین، یکی دیگر از ویژگی های مهم استفاده از هویت مذهبی در دوران آل بویه و آل حمدان، «نهادسازی مذهبی» بود. در هر دو سلسله، ساختارهای مذهبی نه تنها در قالب مراکز دینی و علمی، بلکه در هیئت حمایت های اجتماعی از حکومت هایشان عمل می‌کردند. این نهادها به عنوان مکانهای تولید و بازتولید گفتمان های مذهبی و مشروعیت بخشی به کار می‌رفتند (Alshaar, 2020). آن روی سکه این امر، دیگری سازی از عباسیان بوده است. در این راستا،

آل بویه توانست از قدرت نمادین و گفتمانی مذهب شیعه برای تغییر مراکز قدرت استفاده کنند. برای مثال، برگزاری مراسم عاشورا و عید غدیر، نه تنها نمادهای شیعی را برجسته کرد، بلکه باعث شد هویت مذهبی جدیدی در برابر خلافت شکل بگیرد. به این ترتیب، خلافت عباسی که تا پیش از آن مرکز قدرت دینی بود، به یک نهاد تشریفاتی و فاقد اقتدار واقعی تبدیل شد. آل حمدان نیز با تأکید بر حمایت از علمای زیدی و اسماعیلی و ایجاد مراکز فرهنگی و مذهبی در شمال عراق، فضای فکری و اجتماعی را از کنترل عباسیان خارج کردند. آن‌ها از طریق این گفتمان‌ها توانستند اقتدار خلافت را در مناطق تحت کنترل خود بی‌اثر کرده و قدرت خود را در شبکه‌های اجتماعی و سیاسی تثبیت کنند. در نهایت، از منظر فوکویی، آل بویه و آل حمدان با بازتعریف قدرت از طریق مذهب و دانش، توانستند ساختار قدرت عباسیان را تضعیف و آن را در خدمت منافع خود به کار گیرند. در نهایت، از منظر نظریه فوکو، قدرت در سلسله‌های آل بویه و آل حمدان نه تنها از طریق تولید و اعمال گفتمان‌های مذهبی در جامعه اعمال می‌شد بلکه هر دو سلسله با استفاده از مذهب به عنوان عنصر مشروعیت بخشی به قدرت سیاسی خود در مقابل «دیگری» خلافت عباسی، توانستند روابط پیچیده‌ای از سلطه و پذیرش (به شکل نرم و قلبی) را میان حکومت و مردم ایجاد کنند. این تحلیل نشان می‌دهد که در هر دو مورد، قدرت سیاسی و مذهبی از طریق گفتمان‌های دینی در تعامل با نهاد‌های مذهبی به طور غیرمستقیم اعمال می‌شد و به تثبیت موقعیت حکومت شیعی کمک می‌کرد.

۸. نتیجه‌گیری

تحقیق حاضر نشان داد که مذهب در سیاست‌های مذهبی آل بویه و آل حمدان نقشی حیاتی در مشروعیت بخشی به حکومت‌های آن‌ها ایفا کرده است. با بررسی تحلیلی تاریخی-مقایسه‌ای از رویکردهای مشروعیت بخشی در این دو حکومت، می‌توان نتیجه گرفت که قدرت مذهبی به عنوان عاملی کلیدی در تحکیم و تثبیت قدرت سیاسی عمل کرده است. برخلاف تصویری که مذهب را به عنوان ابزاری در دست حاکمان معرفی می‌کند، این تحقیق نشان داد که آل بویه و آل حمدان با هویت مذهبی خاص خود، مشروعیت سیاسی و دینی خود را بر اساس تعاملات مذهبی و حمایت از نهادها و علمای دینی تقویت کردند. آل بویه، با تأکید بر مذهب شیعه دوازده‌امامی و حمایت از علما، از جمله شیخ مفید، موفق شدند خلافت عباسی را تضعیف کنند و به عنوان حامیان اصلی

تشیع در جهان اسلام شناخته شوند. در مقابل، آل حمدان با گرایش به مذهب شیعه زیدی و اسماعیلی، از علمای این فرقه‌ها حمایت کرده و تلاش کردند هویت مذهبی خود را در برابر تهدیدات داخلی و خارجی مستحکم کنند. این تعاملات مذهبی نه تنها موجب تقویت مشروعیت این حکومت‌ها در داخل مرزهایشان شد، بلکه در عرصه‌های دیپلماتیک و نظامی نیز جایگاه آنان را بهبود بخشید. یکی از مهم‌ترین عوامل تقویت مشروعیت در این دو حکومت، پیوند قوی با نهادهای مذهبی و علمای برجسته بود. آل بویه توانستند از طریق حمایت از نهادهای علمی و مذهبی و برگزاری مراسم‌های عمومی مانند عاشورا و غدیر، هویت مذهبی خود را تقویت کنند. این در حالی است که آل حمدان نیز از مراسم مذهبی و حمایت از نخبگان مذهبی برای ایجاد همبستگی اجتماعی و حفظ ثبات در مناطق تحت کنترل خود بهره بردند. در نهایت، این تحلیل نشان می‌دهد که رویکردهای مذهبی در هر دو حکومت نه تنها ابزاری برای مشروعیت بخشی نبود، بلکه هویت اصلی این حکومت‌ها را شکل می‌داد و به عنوان یکی از ارکان مهم تثبیت قدرت و مقابله با تهدیدات داخلی و خارجی عمل می‌کرد. بنابراین، فرضیه تحقیق مبنی بر نقش برجسته مذهب در مشروعیت بخشی به حکومت‌های آل بویه و آل حمدان به‌طور کامل مورد تأیید قرار می‌گیرد.

کتاب‌نامه

- آرامش، شیرین، حسینی، سید محمدرضا، یعقوبی، محمدطاهر و مهدی عبادی، «سیاست‌های حاکمان شیعه در گسترش تشیع: مطالعه موردی دولت آل بویه و حمدانیان»، فصلنامه جامعه‌شناسی سیاسی ایران، دوره ۵، شماره ۱۱.
- ایتوندی، یعقوب، «بررسی اوضاع سیاسی، فرهنگی و مذهبی در عهد آل بویه»، فصلنامه اسلام پژوهان، دوره ۵، شماره هفتم، سال ۱۳۹۷، صفحات ۵۳-۶۶.
- ایمان‌پور، محمدتقی، یحیایی، علی، جهان، زهرا، «بازیابی فرهنگ ایران باستان در دوره آل بویه: مشروعیت سیاسی حکومت»، پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، دوره ۱۰، شماره ۱۹، ۱۳۹۵، صفحات ۳۱-۵۰.
- زینی وند، تورج، بختیاری، سمیه (۱۳۹۲) درآمدی تحلیلی بر خدمات دولت حمدانیان به ادبیات شیعه، فصلنامه ادبیات دینی، شماره پنجم، صفحات ۷۳-۸۸.
- فراحتی، علیرضا، نصرآبادی، محمداسماعیل، حیدری، شکریه (۱۴۰۱) پیدایی دولت حمدانیان و بررسی اوضاع اجتماعی آن دوران، فصلنامه تاریخ، شماره ۳۲، دوره ۷، صفحات ۱-۲۵.
- فوکو، میشل (۱۳۹۹)، قدرت و دانش، ترجمه محمد ضیمران، تهران: نشر هرمس

پویایی قدرت و مذهب در سیاست‌های مذهبی آل بویه ... (ابوذر کرم الهی) ۲۲۹

فوکو، میشل (۱۴۰۲). مراقبت و تنبیه. ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده، چاپ بیستم، تهران: نشر نی

کجباف، امین، الهیاری، فرزانه، رحیمی، علیرضا، (۱۳۸۹) تحلیل و نقش رقابت‌های حمدانی - بریدی در رشد و ارتقای آل بویه، پژوهش‌های تاریخی، دوره جدید، سال دوم، شماره سوم (پیاپی ۷)، صفحات ۳۳-۴۰.

گراوند، مجتبی، سوری، ایرج (۱۳۹۶) واکاوی پیامدهای حکومت آل بویه عراق بر ساختار سیاسی اسلام، فصلنامه تاریخ نو، سال هفتم، شماره هیجدهم، صفحات ۲۹-۳

مفتخری، حسین، بارانی، محمدرضا، انطیقه چی، ناصر (۱۳۹۱)، «مدارای دینی و مذهبی در عصر آل بویه»، فصلنامه تاریخ فرهنگی و تمدن اسلامی، سال سوم، شماره ۶، صفحات ۷۹-۱۰۰.

نوری، هادی، بشردوست اطاقور، محمد و سید هاشم موسوی (۱۳۹۹)، «الگوی رابطه دین و دولت در ایران عهد آل بویه»، مجله جامعه‌شناسی سیاسی ایران، دوره بیست و یکم، شماره ۱، صفحات ۱۴۵-۱۲۲.

Alshaar, N. (2020). Knowledge in the Buyid Period: Practices and Formation of Social Identity. In *Knowledge and Education in Classical Islam: Religious Learning between Continuity and Change* (2 vols) (pp. 668-683). Brill.

Foucault, M. (1976). *The History of Sexuality: Volume 1, an Introduction*. Translated by Robert Hurley. Pantheon Books.

Hodgson, M. G. S. (1974). *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*. University of Chicago Press.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی